

ТАРИФ 1822 РОКУ І ПРОТЕКЦІОНІСТСЬКА МИТНА ПОЛІТИКА РОСІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ (ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ)

Митний тариф Російської імперії від 1822 року являв собою різкий перехід від сприяння вільної імпортової торгівлі до суворого протекціонізму: високих мит, заборон та обмежень довозу. Не дивно, що серед сучасників цього законодавчого акту відбувалися найзапекліші дискусії стосовно доцільності його впровадження. Аргументи учасників цих суперечок згодом перейшли в історичну літературу. В історіографії, як дореволюційній, так і радянській надавалися подекуди протилежні оцінки зміни митного законодавства в 1822 році.

Деякі з прихильників «охоронного» або «заохочувального» тарифу, як вони здебільшого його називали (за К. Ладженським до 1850 року — «строгово-охранительный», після — «умеренно-покровительственный») (1), давали просто захоплені відгуки щодо наслідків переходу до протекціонізму. Так, наприклад, широко відомо твердження І. Аксакова: «Никакие правительственные меры в России не произвели такого переворота в быту промышленности, как знаменитый тариф 1822 г. ...Целое народонаселение получило иное, фабричное направление, сотни фабрик выбрасывали ежегодно массы произведенный, требовавших сбыта» (2). Такі оцінки були досить типовими. Ось, що за 10 років до І. Аксакова писав автор-урядовець О. Антонов: «Жалко вспоминать и сладко ныне мыслить — какой дар для России теперешний тариф... Сколько сотен тысяч рук в необъятном нашем отечестве нашли себе полезный труд через несколько цифр в поощрительном тарифе и вследствие этих благодетельных цифр сколько, как бы внезапно, преимущественно в Москве, появилось на поприще отечественной мануфактуристики предприимчивых, благородно-деятельных людей, избавивших нас во многом от зависимости иностранцам...» (3).

Вже російські історики ХІХ ст. (К. Лодженський, С. Гу-

лішамбаров (4) та інші) вважали вплив тарифу 1822 р. та подальшої митної політики на економіку країни за цілком позитивний, лише з деякими зауваженнями. Цю ж точку зору поділяв і ряд радянських істориків (П. Кулішер, П. Лященко, Б. Міронов, С. Покровський) зокрема й дослідники українського господарства (С. Боровой, В. Голобуцький, І. Гуржій, В. Золотов, В. Нестеренко, Ф. Ястребов). Так, І. Гуржій зазначав: «В кінці XVIII — першої половині XIX ст. для Росії, яка в промисловому розвитку відставала від Англії і частково від Франції протекціоністська система відіграла прогресивну роль. Вона сприяла розвитку вітчизняної промисловості, захищала внутрішню торгівлю від конкуренції іноземних товарів» (5). Головні аргументи позитивної оцінки наслідків протекціонізму: сприяння розвитку вітчизняної промисловості, у зв'язку з тим прискорення впровадження капіталістичних відносин в країні, зміцнення внутрішнього ринку та економічних зв'язків з Росією, забезпечення позитивного сальдо у зовнішній торгівлі тощо. Історики цього напрямку, як правило, позитивно оцінювали зміни митного законодавства 1850-х роках, бо це, як зазначали дослідники, дозволяло позбутися деяких негативних сторін митної системи 1822—50-х років (К. Ладиженський). Ці зміни також відповідали новому якісному рівню промисловості Російської імперії, якого вона досягла завдяки суворого протекціонізму попередньої доби.

Але вже деякі автори середини XIX ст. з прихильників політики протекціонізму визнавали й деякі її суттєві хиби. Так, фрідріхсгамський першостатейний купець І. Вавілов вважав страхітливим наслідком протекціонізму Російської імперії величезні обсяги контрабанди («...контрабанда, это есть неизбежное зло, сопровождающее всякую охранительную систему и ослабляющее благодетельные ее последствия»). При тому, на думку автора, ніякі адміністративні заходи не могли припинити контрабанди або навіть істотно зменшити її обсяги, бо вона була наслідком переваги західноєвропейських промислових виробів («...западные европейцы опередили нас на несколько веков», — мусив визнати І. Вавілов) (6).

Досить неоднозначно сприймав усі обмеження тарифу 1822 року, один з найактивніших прибічників протекціонізму й радників міністра В. Канкріна Г. Небольсін. Наприклад, він схвально оцінив високі мита та заборони на довіз бавовняних виробів, що сприяли розвитку російської промисловості. Обмеження на імпорт виробів з вовни були, на думку Не-

більшіна, недостатньо жорсткі і лише скасування транзиту та особливо заходи проти Польщі 1831 року спричинили до розвитку в імперії відповідного виробництва. Автор вважав за недоцільне високе мито на довіз льняних виробів, бо це не сприяло до посилення виробництва цих товарів в Росії і лише шкодило споживачеві. Обмеження митами імпорту «пряних коренів» та кави Г. Небольсін вважав за дуже шкідливе. Наслідком його, на думку автора, було значне зменшення довозу цих товарів до Петербургу та відповідне збільшення їх імпорту у порто-франківську Одесу, що сильно шкодило петербурзькій торгівлі («...многие внутренние места получавшие прежде перец и другие пряные корни через С. Петербург стали снабжаться ими через Одессу»). Це ж саме він зазначав й стосовно імпорту кави. Ще більшу критику Г. Небольсіна викликали обмеження тарифу 1822 року на довіз іноземних вин. Відсутність іноземної конкуренції, на думку автора, не сприяла покращенню якості напоїв, що вироблялися на Кавказі, Дону, Бесарабії, на Півдні України, зокрема в Криму («Такой ход торговли вредит успехам виноделия и поощряет только размножение виноградников») і привозилися на продаж в Центральні та Північні регіони Росії. Таке становище перешкоджало інтересам споживачів. Небольсін вказував, що відсоток споживання іноземних вин в Росії був значно нижчим, ніж в інших високорозвинутих державах (7). Як бачимо, стосовно цієї галузі імпорту Небольсін не нехтував використовувати один з найголовніших аргументів фрітредерів (це, до речі, не залишилось поза їх увагою: «...Г. Небольсин, которого нельзя упрекнуть в увлечении теорией свободной торговли, говорит о чае, кофе и вине то же и Тенгоборский», — писав М. Бунге) (8).

Така непослідовність «апологету російського капіталізму» (як називав Г. Небольсіна О. Оглоблін) у дотримванні позиції протекціонізму можливо пояснювалась послідовністю у захисті економічних інтересів центральних та північних регіонів. Автор відстоював прибутки та вигоди російської промисловості, торгівлі (петербургської) та споживача (московського та ніжегородського), внаслідок відповідної митної політики, навіть якщо це йшло всупереч з інтересами виробника, купця (одеського та інших) та споживача в українських та закавказьких губерніях. Щоправда, позиціям Г. Небольсіна можна знайти й інші пояснення. До речі, схожу «непослідовність», але протилежній полярності висловлювали деякі українські прихильники фрітредерських ідей першої половини

XIX ст. Це не залишилось поза увагою радянського історика В. О. Золотова, який коментуючи вимоги землевласників Півдня України, прихильників вільної торгівлі іноземними промисловими виробами, підняти мито на імпорт вина, писав: «Дворянство совсем не волновало, что вкус народный может обратиться на иностранные промышленные изделия». Но когда это угрожало их интересам, дворянские проповедники фритрейдерства ревниво охраняли свои интересы и требовали особого рода «протекционизма» (9). Низка авторів, які взагалі давали схвальну оцінку російському протекціонізму першої половини XIX ст. досить гостро критикувала його за фіскальну спрямованість. Щоправда, лише деякі з них вважали інтереси державної скарбниці визначальними в митній політиці того часу (М. Соболев, М. Туган-Барановський, П. Хромов та ін.).

Мали розбіжності й оцінки, боротьби навколо тарифів у XIX ст. Так, дореволюційні автори, як правило називали захисниками протекціонізму промисловців та купців, що займались внутрішньою торгівлею, а серед прибічників вільної торгівлі «хліборобський клас народу» (10). В радянські часи виникла традиція розглядати прибічників фритрейдерства, як реакційних дворян (хоча П. Хромов та С. Боровой при тому відокремлювали з їх числа, матеріально незацікавлених, відомих економістів І. Вернадського, О. Бутовського, М. Бунге, А. Скальковського, деяких декабристів та ін.). Яскравим прикладом того є праці В. Золотова та С. Покровського. Останній, наприклад, відносить до реакційного дворянства прогресивних економістів (М. Бунге та ін.), а до супротивників промислового розвитку країни відомого автора-фабриканта (Я. Новікова) (11).

Ряд істориків та економістів займали подекуди посередню позицію між прихильниками протекціонізму та вільної торгівлі. Не виступаючи проти протекціоністських тарифів взагалі, вони критикували протекціонізм 1822—50 рр. за «огульність» і як на звичай, вважали, що саме у 1850-х роках тарифам було надано цілком вірну спрямованість (між іншим одним з таких авторів економіст Л. Тенгоборський, був головним творцем цих тарифів). До цього висловив своє ставлення історик Шапошников: «...я отнюдь не беру под свою заштиту таможенную политику прошлого века во всех ее деталях, я полагаю, что общая линия этой политики была правильной» (12). Деякі представники цього напрямку досить широко підходили до позиції фритрейдерів. Так, економіст пер-

шої половини XIX ст. Ю. Гагеймейстер вважав, що краще б Росія заохочувала промисловість адміністративними, ніж законодавчими заходами, припускав протекціонізм лише для декількох галузей (тих, що змогли б згодом конкурувати на світовому ринку) і тільки на короткий термін, а тариф 1822 року засуджував. («Издатели тарифа 1822 г. едва ли давали себе полный отчет в последствиях принятой ими меры: они не знали, сколько должно быть потрясено этим интересом, каких требовало пожертвований от всех классов народа») (13). Інші автори цього напрямку подекуди наближаються до захисників протекціонізму. Так П. Хромов, який лише трохи критикував тариф 1822 р. за надання можливості фабрикантам — монополістам отримувати надприбутки, в цілому же вважаючи цей захід прогресивним.

Аргументи істориків, що давали негативну оцінку митної політики після 1822 року, також мали свій початок в економічній політиці XIX ст. Прибічники фрітредерства досить часто характеризували російські протекціоністські тарифи, як «заборонні». Так, наприклад, проф. І. Вернадський вважав, що «канкринівська заборона» система торгівлі існувала й після 1850-х років. Адже за його підрахунками після 1857 року митні тарифи Російської імперії в 10—20 років перевищували відповідні мита в тих країнах Європи, які впроваджували «охоронні» тарифи.

«Реакцією протекціонізму» називав період 1822—1850 рр. автор-фрітредер Я. Новіков.

Схожу загальну характеристику митного тарифу 1822 року висловлювали й деякі з дореволюційних істориків. Так, автор історичного нариса російської торгівлі Р. Лукашевич вважав протекціонізм першої половини XIX ст. відхиленням від «раціональної» (себто природної) митної політики 1819—1821 рр.) (14). За даними С. Борового супротивником протекціонізму був А. Скальковський, хоча це й знайшло відбиток не в його історичних працях, а в публіцистичних статтях) (15).

Головними аргументами супротивників протекціоністської системи були: нанесення шкоди інтересам споживачів («непрямий податок» на користь фабрикантам), зменшення оборотів зовнішньої торгівлі, неприродність розвитку промисловості (відсутність конкуренції) і сприяння її відсталості, посилення промисловості за рахунок сільського господарства тощо.

Розглянемо лише деякі з них. Більшість фрітредерів не вважали за необхідність впровадження будь-якими заходами позитивного сальдо у зовнішню торгівлю. Докладно доводячи це положення, одеський історик Ф. Брун між іншим зазначав: «...нікогда еще не было народа, обедневшего вследствие невыгодного баланса, между тем, как пагубное влияние мер, принятых для устранения оного неоднократно обнаруживалось...» (16).

Вже фрітредери XIX ст. одним з наслідків протекціоністської митної політики вважали виникнення економічних протиріч між різними регіонами Російської імперії (до речі, ці положення, як правило, залишалися поза увагою радянських дослідників). Щоправда, вони ніколи не висували цей аргумент на перший план, хоча і вважали його однією з найголовніших причин недоцільності протекціоністської системи.

Ці зазначали, наприклад, головні теоретики фрітредерства в Російській імперії середини XIX ст. (за характеристикою П. Хромова) українські економісти О. Бутовський, І. Вернадський та М. Бунге. Професор І. Вернадський, розглядаючи протекціонізм, як поміркованого, нащадка меркантилізму (з останнього, на його думку, вийшла «колоніальна система с ее детищем рабством») зазначав: «В одной и той же стране равноправие исчезает: селянин является истинным данником фабрично-заводского производства, лесная сторона переплачивает за свои шелка, землевладельческая за свое железо — покровительствуемым местностям» (18).

Автор навіть вказував на можливість соціальних вибухів на цьому ґрунті і на загрозу єдності держави. М. Бунге, ілюструючи як збиткувало населення від політики протекціонізму, наводив приклади та статистичні дані майже виключно з економічного життя хліборобських українських губерній (19). О. Бутовський зазначав, що монопольне панування окремих галузей промисловості центральної Росії внаслідок протекціоністських тарифів тяжко відбивалося на економічному стані всіх регіонів країни («Подобные монополии принадлежат к числу самых несправедливых») (20). Одеський фабрикант Я. Новіков (його погляди радянський історик С. Покровський вважав квінтесенцією аргументів фрітредерів Російської імперії другої половини XIX ст.) вказував, що завдяки тривалій політиці протекціонізму російський промисловий центр паразитував за рахунок регіонів: Сибіру, Середньої Азії, Кавказу і зокрема хліборобської України («Для промышленности все ласки, все привилегии, для земледелия все

строгости, все налоги»). Економіст заперечував те, що розвиток промисловості Центральної Росії мав якусь особливу користь для непромислових регіонів («В действительности фабрика в Австрии или в Пруссии также полезна для русских, как фабрика в Москве полезна для жителей Украины» (21).

Такий підхід, що ставив інтереси свого регіону вище інтересів промисловості Центральної Росії не був рідкістю й серед інших критиків протекціонізму політики. Наприклад, коментуючи погляди одеського автора Маркевича, історик-дослідник економічної думки першої половини XIX ст. М. Бачинський писав: «...поза інтересами споживача дешевих і доброякісних товарів Маркевич не обходить справи розвитку чи занепаду російської промисловості, а його покликання на авторитет чужоземця Демоля показує, що й український поміщик байдужисенько ставився до інтересів промислової Москви, дивлячись на свою країну, як на колонію російського капіталу» (22).

Автори-фрітредери XIX ст. зазначали, що високі мита, які стримували імпорт, істотно зменшували експорт хлібу з України й значно шкодили його конкурентоспроможності на західних ринках («Понятно, что всякий торговец охотнее решается на сделку с тою страню, где надеется сбыть свои товары» — писав дослідник хлібного експорту Півдня України П. Стойкович. Відсутність же вільного товарообміну призвела, на його думку, до того, що «русская торговля представляет мало привлекательного для иностранных покупателей, и совершенно подчиненная их воле, их выгодам, их капризам не может успешно развиваться» (23).

Коментуючи критику протекціонізму визначним діячем Товариства сільського господарства Півдня Росії Демолем М. Бачинський писав: «Навряд чи би Демоль був оборонцем невтручання держави в економічні справи коли б інтереси поміщицького господарства Степової України не вимагали щонайбільшого експорту» (мався на увазі не тільки хлібний, а й вовняний експорт). Може саме ці причини спіткали до того, як зазначав М. Бачинський, підводячи підсумки огляду робіт найзначніших економістів 1830—40-х років, інтереси яких були пов'язані з сільським господарством Степової України: «що до державної опіки над промисловістю, то люди 40-х рр. одностайно висловлювалися проти державного втручання» (24).

Ці шкідливі наслідки російського протекціонізму мусив визнати й К. Лодиженський («...оказалось, что усиление от-

пуска русских продуктов за границу может произойти только при условии возрастания требования иностранных товаров из России...» саме тому, «...требования земледельческого класса народа, заинтересованного в выгодном сбыте за границу своих произведений, оказалось прямо противоположно интересам фабричного класса» (25). Але він вважав, що ці протиріччя були фактично ліквідовані після 1857 р. Цієї думки не поділяли інші дослідники. Так, український історик та економіст С. Остапенко стверджував: «...замедляя высоким таможенным тарифом ввоз, Россия тем самым сократила и свой вывоз в Европу и открыла тем самым рынок этот для американских земледельческих продуктов» (26).

Нові підходи та аргументи щодо критики російської протекціоністської політики першої половини XIX ст. з'явилися в українській радянській історіографії 1920—30-х років. Вони, головним чином, були пов'язані з працями О. Оглобіна. Розглядаючи українську економіку як окремий господарчий терен в межах імперії, цей автор висунув на перший план завдання шкоди економічним інтересам України внаслідок протекціоністської митної політики. Підґрунтями позиції Оглобіна можливо були: по-перше, погляди економістів-фрітредерів, вивченню яких він приділяв значної уваги (27). По-друге, підхід до економічної політики царського уряду, зокрема митної, в XVII—XVIII ст. у дослідженні українських істориків І. Джиджори та М. Слабченка. Останній, між іншим, вважав, що прагнення вільної торгівлі було притаманно українському господарчому терену ще з часів Б. Хмельницького і вже з кінця XVII ст. цю спрямованість почала приборкувати російська митна політика (28). Схожі думки висловлював у 1920-ті роки Є. Загоровський (29).

На відміну від фрітредерів XIX ст., які «визнавали» під тиском офіційної точки зору наявність позитивного значення тарифу 1822 р. для розвитку російської промисловості, О. Оглоблін зазначаючи, що та промисловість виникла за межами України (головним чином в Московському регіоні), взагалі спростовував будь-які позитивні риси цього акту. На думку історика тариф був безцеремонним захопленням російським промисловим капіталом ринків збуту на Україні, що зашкодило місцевому господарству, нанесло тяжкий удар по імпорту й експорту («Тариф 1822 р. хоч і послаблений на Україні одеським порто-франко безперечно обмежив вплив чужеземних товарів на Україні, а це відбивалося на експорті»), погіршувало зв'язки зі світовим господарством й сильніше втис-

кувало Україну (особливо Правобережжя) в економічний терен імперії. Тариф 1822 р. за Оглобліним, дозволяв російській промисловості визискувати значні кошти з українського господарства (про те ж саме, писав ще І. Аксаков, розцінюючи це, як позитивний фактор). «Активний баланс в торгівлі Чорноморсько-азовських портів, а мабуть і на західному кордоні України, — був зрівноважений на півночі, де російська промисловість після тарифу 1822 р. заливала український ринок своїми виробами, насамперед текстильними (ще й металевими). Те золото, що йшло на Україну з Чорного моря тут не затримувалося й викачувалося на північ. Тариф 1822 року в умовах політичного панування російського капіталу й колоніальної політики його на Україні забирав українську економіку в ярмо аграрного господарства, що за несприятливої кон'юнктури світового хлібного ринку у другій чверті XIX ст. гальмувало розвиток українського капіталізму» (30).

О. Оглоблін зазначав, що зацікавленність Росії у промисловій відсталості України розуміли вже сучасники, наводячи точку зору економіста М. Яснопольського. Схожі думки можна знайти і в інших авторів, як, наприклад, у вже згаданого П. Сойковича («...итак какое же направление может принять современное развитие наших хозяйств? Останутся ли они при своем прежнем земледельческом характере, или обратятся к фабричной деятельности, по примеру северных губерний России?... — конкуренция не только западных государств, но и внутренних губерний России подавила бы эту деятельность в самом зародыше») (31). Інший одеський фрітредер Маркевич, виступаючи проти монополії московських промислових виробів, був налким прихильником промислового розвитку України і на зауваження опонентів про «неправильність» його поглядів, бо як фрітредер він начебто мусив захищати інтереси виключно сільського господарства відповідав: «г-н П. С. остается в недоумении «к какой системе политики» он должен отнести желание, чтобы мануфактурная промышленность заводилась и развивалась в Южной России? ...желание наше мы основываем на системе здравого смысла, позволяющего думать, что так жить и заводится правильнее где климат теплее, почва плодороднее и где в соседстве портовые города, а также и на примерах всемирной истории о переселении народов всегда с Севера на Юг. Но из желания нашего видеть в Новоросии водворение мануфактурной, фабричной, ремесленной и торговой промышленности, не следует еще, чтобы почтенные Московские мануфактурис-

ты бросили свои заведения и побежали стремглав на хаши плодородные степи...» (32).

Точку зору О. Оглобліна поділяли М. Слябчанки, М. Яворський (якого О. Оглоблін, на нашу думку цілком невірно відносив до прихильників тарифу 1822 року), економісти М. Волобуєв та Д. Бованенко. Останній зазначав: «митний тариф 1822 року був демонстрацією перемоги російського капіталу на Україні, він на українському ринкові запроваджував монополію на цілу низку товарів, що їх мала виготовляти російська промисловість. Довіз чужоземних товарів на Україну був обставлений великими митними утисками, а деякі товари було заборонено зовсім довозити. Проте довіз товарів із Росії на Україну віддавна було обставлено різними пільгами. Протекціоністська економічна політика імперського уряду зводила Україну на стан колонії» (33).

ПРИМІТКИ

1. Лодыженский К. История русского таможенного тарифа. — СПб. — 1886. — С. 26, 45.
2. Аксаков И. Исследование о торговле на Украинских ярмарках. — СПб. — 1858. — С. 117.
3. Антонов О. Несколько мыслей о порто-франко в Одессе и о товарных депо в Тифлисе, Одессе и Варшаве. — М. — 1848. — С. 13, 27.
4. Гулишамбаров С. Итоги торговли и промышленности в России в царствование императора Николая I, 1825—1855 гг. — СПб. — 1896. — С. 165.
5. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. — К. — 1962. — С. 165.
6. Вавилов И. Беседы русского купца о торговле. — СПб. — 1846. — С. 51—52.
7. Небольсин Г. Статистическое обозрение внешней торговли России. — СПб. — 1850. — Ч. 1. — С. 297, 268.
8. Бунге Н. Промышленность и ее ограничения во внешней торговле. Тариф. // Отечественные записки. — 1857. — Т. 65. — Ч. 6. — С. 589.
9. Золотов В. А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века. — Ростов. — 1963. — С. 138.
10. Небольсин Г. Назв. праця. — Ч. 1. — С. 315.
11. Покровский С. Внешняя торговля и внешняя политика России. — М. — 1947. — С. 174—175.
12. Шапошников Н. Н. Таможенная политика России до и после революции. — М. — Л. — 1924. — С. 18.
13. Гагеймейстер Ю. Назв. праця. — С. 21.
14. Лукашевич Р. Я. Очерки промышленности и торговли России. — Харьков. — 1877. — С. 17.
15. Боровой С. Я. Економічні погляди А. О. Скальквоського // З історії економічної думки на Україні. — К. — 1961. — С. 72—74.
16. Брун Р. О внешней торговле новороссийского края и Бессарабии в 1840 г. // Новороссийский календарь на 1842 г. — Одесса. — 1841. — С. 288.

17. Хромов П. А. Очерки экономики докапиталистической России. — М., 1988. — С. 231, 232.
18. Вернадский И. О мене и торговле. — СПб. — 1865. — С. 126.
19. Бунге Н. Назв. праця. — С. 594—596.
20. Бутовский А. Опыт о народном богатстве или о началах политической экономики. — СПб. — 1890. — С. 68, 153.
21. Новиков Я. А. Проекционизм. — СПб, 1890. — С. 68, 153.
22. Бачинський М. Головні економічні течії 30—40-х рр. на Степовій Україні//Записки Одеського наукового при УАН товариства. Секція соціально-історична. — 1928. — Ч. 3. — С. 22—23.
23. Стойкович П. О значении конкуренции в хлебной торговле по отношению к Новороссийскому краю//Южный сборник. — К. — 1859. — № 1. — С. 40.
24. Бачинський М. Названа праця. — С. 21, 29.
25. Лодигенский К. Названа праця. — С. 227, 228.
26. Остапенко С. С. Внешние рынки России. Персидский рынок и его значение для России. — К. — 1912. — С. 38.
27. Оглоблин О. Проблеми української економіки в науковій і громадській думці XIX—XX ст.//Червоний шлях. — 1928. — № IX—X. — С. 180.
28. Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельницкого до Мировой войны. — Т. 3//Очерки торговли и торгового капитализма. — Одесса. — 1923. — С. 150, 152, 155, 156, 178.
29. Загоровський Є. О. Запорізько-російська митна політика за часів Нової Січі//Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія. — К. — 1927. — С. 806—810.
30. Оглоблин О. Нариси з історії капіталізму на Україні. — Харків — Київ. — 1931. — С. 116, 188.
31. Стойкович П. Две главы из экономической истории Новороссийского края//Южный сборник. — 1959. — № 2. — С. 93.
32. Маркевич. Ответ на голос в защиту производителей//Одесский вестник. — 1847. — № 73.
33. Бованенко Д. До методології вивчення українського господарства//Прапор марксизму. — 1929. — № 2. — С. 94.
34. Оглоблин О. Тариф 1822 року і Україна//Вісник ООЧСУ. — Нью-Йорк. — 1955. — Ч. 2.
35. Дружинина Е. И. Южная Украина 1800—1825 гг. — С. 334.
36. Тейлицкий В. П. Буржуазно-либеральная экономическая думка на Україні в 60-ті роки. XIX ст.//З історії економічної думки на Україні. — К. — 1961. — С. 48, 49.
37. Бровер І. Україна на переломі до промислового капіталізму. — Одеса. — 1931. — Т. 1. — С. 68.